

:: Στα όρια του περιθωρίου / Χρήστος Σταυρακάκης ::

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΔΠΜΣ: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ – ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ
ΜΑΘΗΜΑ: Θέματα αστικού σχεδιασμού
ΔΙΣΔΑΣΚΟΝΤΕΣ: Ντ. Βαΐου, Θ. Παγώνης
Ακαδ. Έτος: 2015-2016

Στα όρια του περιθωρίου
η προσφυγική κρίση και η αναδυόμενη γεωγραφία της περιθωριοποίησης
[το παράδειγμα του στρατοπέδου στο Σχιστό Κερασινίου]

Χρήστος Σταυρακάκης
Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ

Ιούνιος 2016

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή
2. Προσφυγική κρίση
3. Το στρατόπεδο στο Σχιστό
 - 3.1. Εξαίρεση, θύλακας ή ετερότητα;
 - 3.2. Πρόσφυγες παρίες;
4. Για μία άλλη προσέγγιση
5. Βιβλιογραφία – Πηγές

1. Εισαγωγή

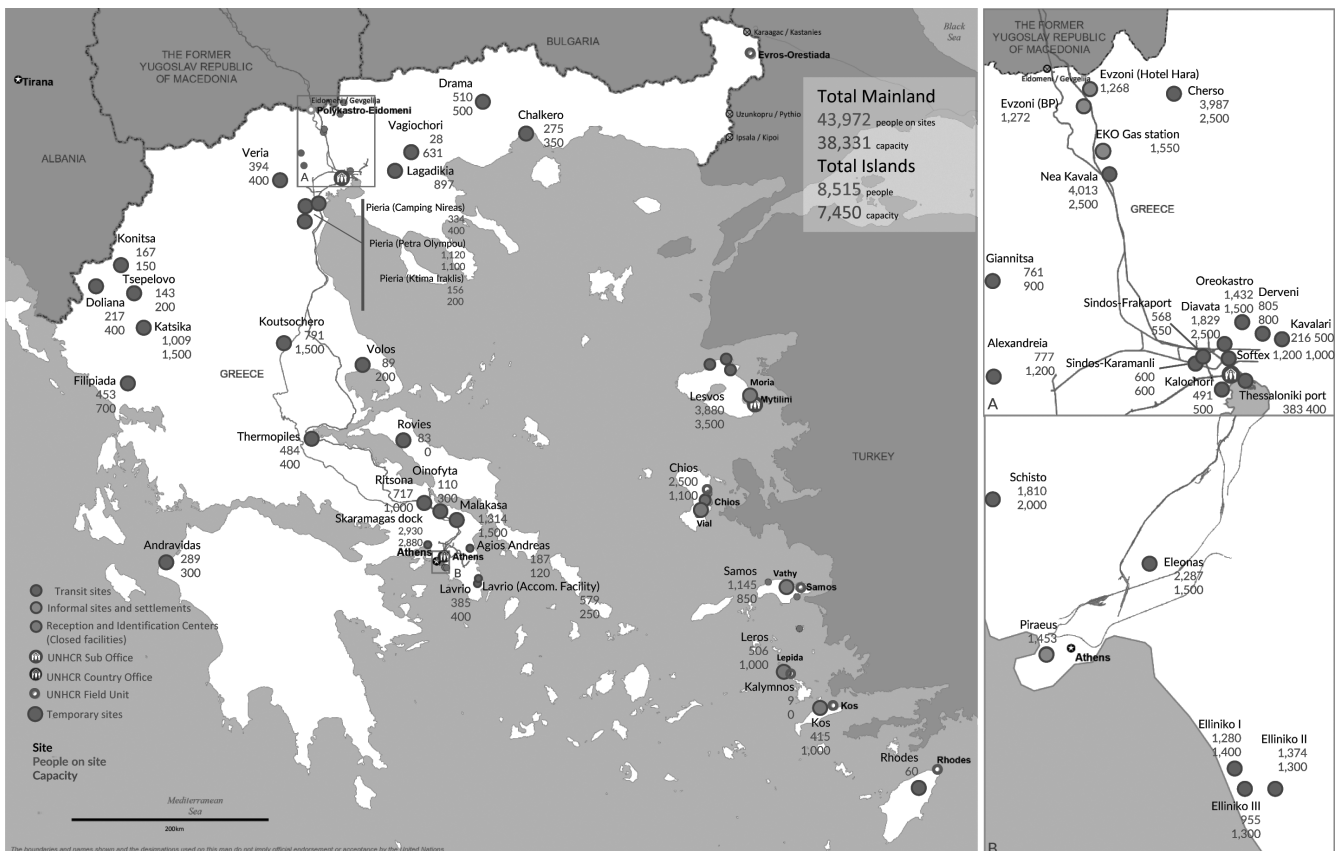
Τον τελευταίο ένα χρόνο περίπου 55.000 πρόσφυγες, κυρίως από τη Συρία αλλά και από άλλες εμπόλεμες περιοχές της Μέσης Ανατολής, έχουν φτάσει στην Ελλάδα στην προσπάθειά τους να ξεφύγουν από την καθημερινή φρίκη του πολέμου και να αναζητήσουν ένα καλύτερο μέλλον. Μετά τη συμφωνία μεταξύ ΕΕ και Τουρκίας για τη μείωση των προσφυγικών ροών και το κλείσιμο των βόρειων συνόρων για την αποτροπή χρήσης της λεγόμενης βαλακνικής οδού προς την κεντρική Ευρώπη, αυτοί οι πρόσφυγες είναι εγκλωβισμένοι στην Ελλάδα και ως εκ τούτου αναγκασμένοι να ζήσουν εδώ για ένα μεσομακροπρόθεσμο διάστημα κάποιων χρόνων.

Αυτόματα, δημιουργείται η ανάγκη στέγασης μερικών δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων σε δομές που δεν μπορούν να είναι προσωρινές, αφού είναι άγνωστος ο χρονικός ορίζοντας στον οποίο προβλέπεται το άνοιγμα των συνόρων για την ελεύθερη μετακίνηση των προσφύγων. Μέχρι στιγμής, οι πρόσφυγες είναι εγκατεστημένοι είτε σε «χώρους φιλοξενίας» όπως παλιά -και πλέον ανενεργά- στρατόπεδα που αποτελεί και την επίσημη κυβερνητική πολιτική είτε σε αυτοσχέδιους καταυλισμούς όπως ήταν μέχρι πρότινος ο καταυλισμός στην Ειδομένη κοντά στα σύνορα με την ΠΓΔΜ. Αυτό εγείρει δύο πολύ σοβαρά ζητήματα: το πρώτο αφορά τους ίδιους τους χώρους όπου βρίσκονται εγκατεστημένοι οι πρόσφυγες, τις συνθήκες διαβίωσης, το «χαρακτήρα» αυτών των χώρων, τη θέση τους και τις χωρικές συνθήκες και τις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούν και το δεύτερο αφορά τις προκλήσεις για τον αστικό σχεδιασμό και την ύπαρξη -ή όχι- μιας εναλλακτικής προσέγγισης για την αντιμετώπιση ενός πολύ κρίσιμου ζητήματος, τόσο χωρικά όσο και κοινωνικά.

Ένας τέτοιος «χώρος φιλοξενίας» είναι το ανενεργό στρατόπεδο στο Σχιστό Κερατσινίου με το οποίο θα ασχοληθεί η συγκεκριμένη εργασία. Ο χώρος αυτός επιλέχτηκε για την ιδιαιτερότητά του ως προς τη γεωγραφική του θέση σε σχέση με τη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας (μάλι-στα στην αρχή παρουσιαζόταν ως το «Hilton των χώρων φιλοξενίας») αλλά και λόγω προσωπική εμπλοκής μέσω του αντιρατσιστικού κινήματος την οποία αξιοποιώ ως τμήμα της έρευνας πεδίου καθώς περιλαμβάνει επισκέψεις στο χώρο, αντιρατσιστικές δράσεις αλληλεγγύης και συνομιλίες με φορείς. Επίσης, θεωρώ ότι η προσπάθεια μελέτης από την πλευρά του αστικού σχεδιασμού που συμβαίνουν «εδώ και τώρα» είναι πολύ σημαντική γιατί αφενός δε μελετάει γενικώς κάποια φαινόμενα που συμβαίνουν σε κάποιον τόπο αλλά προσπαθεί να αναδείξει πτυχές και προσεγγίσεις σύγχρονων χωρικών και κοινωνικών ζητημάτων και αφετέρου «ανγκάζεται» να υιοθετήσει μια μη ουδέτερη θέση, η οποία συνηθίζεται να παρουσιάζεται ως αντικειμενική ή τεχνοκρατική. Ωστόσο, αυτό δεν αποτελεί κάποια γενική θέση για τη μεθοδολογική προσέγγιση που οφείλει να έχει ο αστικός σχεδιασμός αλλά αντικατοπτρίζει τη θέση και τη μεθοδολογική προσέγγιση του γράφοντος.

2. Η προσφυγική κρίση

Πριν προχωρήσουμε στη μελέτη περίπτωσης είναι αναγκαία μία ευρύτερη κατανόηση της προσφυγικής κρίσης ως ένα φαινόμενο κοινωνικό, ιστορικό, πολιτικό, οικονομικό, για να μπορέσουν να γίνουν κατανοητές κάποιες από τις ουσιαστικές αιτίες που αναγκάζουν εκατομμύρια ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις χώρες τους. Αν δεχθούμε ότι η καπιταλιστική κρίση που βρίσκεται εν εξελίξει είναι παγκόσμια και κυρίως δομική (δηλαδή δεν είναι απλά μια περίοδος οικονομικής ύφεσης ανάμεσα στις δεκάδες που έχει αντιμετωπίσει ο παγκόσμιος καπιταλισμός αλλά είναι μία κρίση του ίδιου του νεοφιλελεύθερου μοντέλου κεφαλαιακής συσσώρευσης με πολύ σημαντικές επιπτώσεις τόσο οικονομικές όσο και πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές), τότε ένας από τους τρόπους να «ξεπεραστεί» είναι η καταστροφή παραγωγικών μέσων και παραγωγικών δυνάμεων, ώστε το λιμνάζον συσσωρευμένο κεφάλαιο να μπορέσει να επανεπενδυθεί και να ξεκινήσει ένας νέος κύκλος συσσώρευσης και κερδοφορίας. Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος ήταν μια τέτοια «λύση» στη μεγάλη κρίση του καπιταλισμού το 1929.

εικ 1. χάρτης με όλα τα επίσημα και ανεπίσημα σημεία συγκέντρωσης προσφύγων [πηγή: UNHCR]

Η όξυνση των ιμπεριαλιστικών πολέμων τα τελευταία χρόνια τόσο στη Μέση Ανατολή όσο και στην Αφρική πρέπει να γίνει κατανοητή και από αυτή τη σκοπιά. Βεβαίως, αυτοί οι πόλεμοι αποτελούν και μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία να επαναδιαπραγματευτεί η ιεραρχία στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα¹, να αλλάξουν οι ζώνες επιρροής των μεγάλων δυνάμεων στο λεγόμενο «Τρίτο Κόσμο» και τις πλούσιες πλουτοπαραγωγικές πηγές του. Μόνο έτσι μπορεί να γίνει κατανοητή και η παρουσία του NATO στο Αιγαίο, αφού την αποστολή της αποτροπής των προσφύγων μπορούν κάλλιστα να φέρουν εις πέρας το ελληνικό και τουρκικό λιμενικό.

Όλα αυτά είναι μία σημαντική όψη των αιτιών της γέννησης εκατομμυρίων προσφύγων και ο τρόπος με τον οποίο αυτό το φαινόμενο γίνεται αντιληπτό ή βιώνεται σε διαφορετικές χώρες και σε διαφορετικούς τόπους στην επικράτεια μίας χώρας αποτελεί την τοπική έκφραση ενός παγκόσμιου φαινομένου την οποία θα μπορούσαμε, παραφράζοντας τη Massey², να χαρακτηρίσουμε και ως «παγκοσμιότητα της προσφυγιάς».

Παρόλαυτά, ούτε αυτό αρκεί για να εξηγήσει κανείς/μία την προσφυγική κρίση στην Ελλάδα, μιας και από μία απλή αριθμητική προσέγγιση, οι περίπου 55.000 πρόσφυγες³ που βρίσκονται εγκλωβισμένοι εντός της ελληνικής επικράτειας σε μία ΕΕ με πληθυσμό περί τους 500.000.000 κατοίκους⁴, η ισοκατανομή τους στις χώρες της ΕΕ σίγουρα δεν αποτελεί πρόβλημα. Άρα, οι αιτίες δεν μπορούν να εντοπιστούν στην αναπαραγωγή ενός κυρίαρχου ρατσιστικού και ξενοφοβικού λόγου που μιλάει γενικά και αόριστα για «δυνητικούς τρομοκράτες», για τον «κίνδυνο ισλαμοποίησης», πόσο μάλλον όταν επιχειρείται να συνδεθούν οι πρόσφυγες με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που έχουν επιβάλλει οι σκληρές νεοφιλέλευθερες πολιτικές. Οι λόγοι είναι περισσότερο πολιτικοί και έχουν να κάνουν και με το συσχετισμό δύναμης στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Ανατολικής Μεσογείου.

Για την Ελλάδα, το κρίσιμο σημείο καμπής για την αντιμετώπιση των προσφυγικών ροών ήταν το κλείσιμο των βόρειων συνόρων της χώρας και η συμφωνία ΕΕ-Τουρκίας που άρχισε να εφαρμόζεται από τις 20 Μαρτίου. Αυτή η συμφωνία είναι κομβική, διότι από εκείνη τη στιγμή η Ελλάδα από χώρα διέλευσης (ή και προσωρινής παραμονής) μετατρέπεται εκ των πραγμάτων σε χώρα ημι-μόνιμης εγκατάστασης, χωρίς να μπορεί κανείς/μία να προσδιορίσει τι θα σημαίνει αυτό χρονικά. Τα βασικά σημεία -που μας αφορούν και περισσότερο- αυτής της συμφωνίας είναι: (i) για κάθε Σύρο που επιστρέφει από τα ελληνικά νησιά στην Τουρκία ένα Σύρος θα μεταφέρεται για επανεγκατάσταση στην ΕΕ, (ii) η αποδοχή του διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου και σεβασμός στις διαδικασίες αίτησης ασύλου, (iii) χρηματοδότηση τριών δισεκατομμυρίων ευρώ στην Τουρκία για το προσφυγικό, (iv) η εθελοντική βοήθεια των κρατών μελών της ΕΕ για να παραμείνουν κλειστά τα σύνορα με την Τουρκία, αφού πρώτα έχουν σχεδόν μηδενιστεί οι προσφυγικές ροές⁵

1 Λένιν, Ι, 1988, *Ιμπεριαλισμός: Το Ανώτατο Στάδιο Του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

2 Massey D. 1994, «A global sense of place», *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press

3 Με βάση τα στοιχεία της UNHCR στην Ελλάδα βρίσκονται 52487 πρόσφυγες με τη χωρητικότητα των χώρων φιλοξενίας να αφορά 45781 πρόσφυγες

4 Wikipedia.org, (<https://el.wikipedia.org/wiki/Ευρωπαϊκή-Ένωση>)

5 *Τι προβλέπει η συμφωνία ΕΕ-Τουρκίας για το προσφυγικό*, (<http://news.in.gr/world/article/?aid=1500065861>)

Η συμφωνία αυτή ωστόσο έχει μερικές πολύ σημαντικές συνέπειες στη θεσμική αντιμετώπιση των προσφύγων: (i) καταργεί στην πράξη τη συνθήκη της Γενεύης που έχει υπογραφεί σχεδόν από όλες τις χώρες του κόσμου και προβλέπει την παροχή σίτισης, στέγασης, ασύλου και ιατρο-φαρμακευτικής περίθαλψης για όλους τους πρόσφυγες, (ii) θεσμοποιείται ο ρατσιστικός διαχωρισμός μεταναστών και προσφύγων καθώς όσοι/ες κατάφεραν να περάσουν τα σύνορα πριν τις 20 Μαρτίου (και βρίσκονται στα νησιά) αλλά δεν είναι από τη Συρία θεωρούνται αυτόματα «παράτυποι» και μεταφέρονται σε κέντρα κράτησης μέχρι να εκδωθεί η απόφαση διοικητικής απέλασης ή να εξεταστεί το πιθανό αίτημα ασύλου, (iii) η διαδικασία express για την εξέταση των αιτήσεων ασύλου υπονομεύει στην πραγματικότητα το κατοχυρωμένο δικαίωμα στο άσυλο⁶

Υπό αυτό το πρίσμα θα εξετάσουμε λοιπόν την περίπτωση του στρατοπέδου στο Σχιστό με την παρατήρηση ότι κάθε «χώρος φιλοξενίας» έχει πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά, στο συνολό τους είναι γεωγραφικά διασκορπισμένοι και κατά συνέπεια ο προσφυγικός πληθυσμός είναι κατακερματισμένος. Άρα μια ολοκληρωμένη μελέτη για τη γεωγραφία των «χώρων φιλοξενίας» και τους πρόσφυγες απαιτεί ξεχωριστή μελέτη για κάθε χώρο ώστε να μπορέσουν να εξαχθούν πιο συνολικά συμπεράσματα.

6 Κούρκουλας, Θ, «Η ρατσιστική απανθρωπιά της συμφωνίας ΕΕ-Τουρκίας», (<https://tproject.gr/article/i-ratsistiki-apanthropia-tis-syufonias-ee-toyrkias>)

3. Το στρατόπεδο στο Σχιστό

UNHCR

The UN Refugee Agency

Site Profile: Schisto

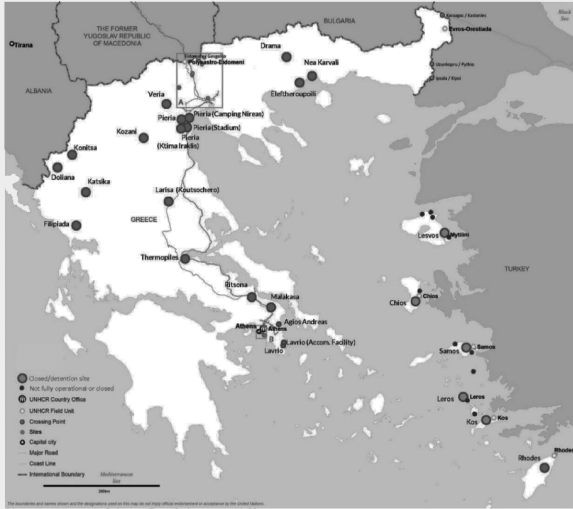
Date last updated: 11-05-2016

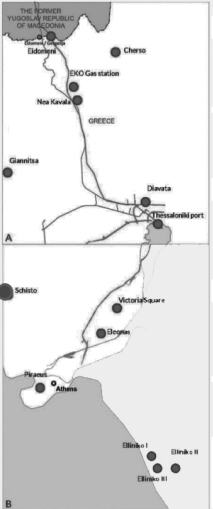
UNHCR Greece - Site Map

Lat: 37.980

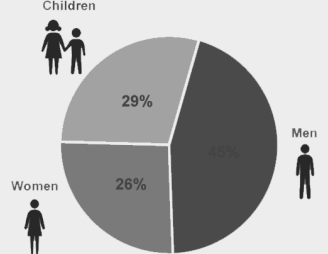
Long: 23.594

Type of site:	Emergency reception site
Opening date:	22/02/2016
Current capacity:	2,000
Source:	Government/Authorities
# People in site:	1,810
Source:	Government Authorities/Army/Police
Current site management:	First Reception Service
Occupancy registration conducted by:	First Reception Service
Electricity:	Available all day
Security provided by:	Hellenic Police
Coordination meeting conducted at site:	Yes

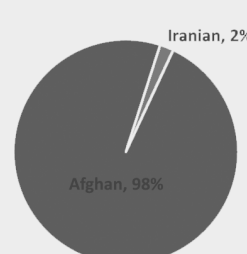

Estimated Age & Gender Breakdown

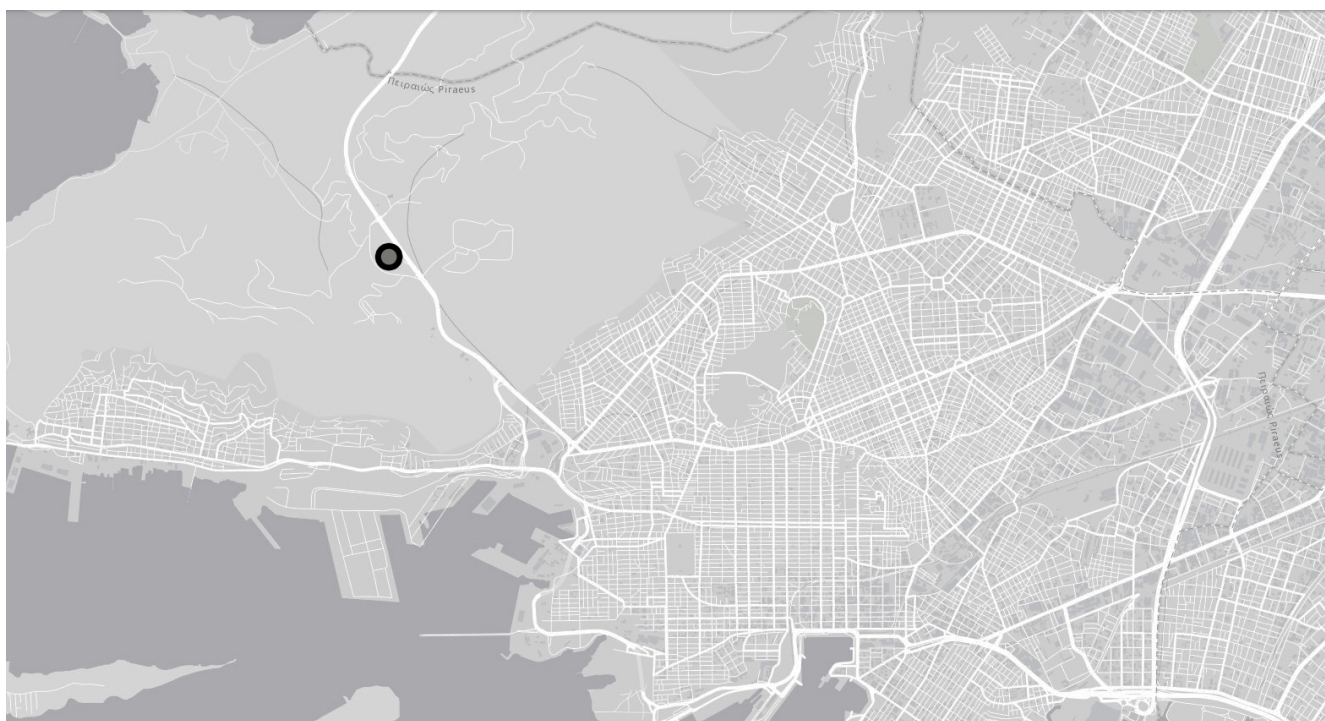
Estimated Nationality Breakdown

SHELTER		WATER, SANITATION & HYGIENE (WASH)	
For Accommodation:		Toilets:	
# Tents:	157	# Toilets:	28
# Rub Halls:	3	Toilets in separated area for women:	Yes
# RHUs:	8	Showers:	
# Pre Fabs:	20	# Showers:	26
# people accommodated in buildings:	0	# Showers with hot water:	26
Other use:		Showers in separated area for women:	Yes
# Tents:	0	Other WASH facilities:	
# Rub Halls:	0	# Water taps:	5
# RHUs:	6	# Hygiene promoters:	0
# Pre Fabs:	2	Cleaning of wash facilities ensured:	No
FOOD		Garbage disposal/waste management organised:	Yes
Frequency of meals:	3 times per day	COMMUNICATION WITH COMMUNITIES	
% Population covered by food distributions:	100	Availability of internet:	No internet
Types of meals distributed:	Dry food, Hot meals	Charging plugs available:	30
Nutritional screening available:	No	Two way communication system operational:	No
Separate facilities for breastfeeding available:	Yes	Information provision on:	
HEALTH		Health Services:	Yes
Distance to nearest health facility:	1-5km away	Relocation Procedures:	No
Most psychosocial programmes available:	Yes	Asylum Procedures:	Yes
Other psychosocial programmes available:	Yes	Food distributions:	No
24x7 referral service in place:	Yes	Shelter allocation:	No
PROTECTION		Media/Newspapers:	No
Safe spaces for children:	Yes	Restoring family links services:	Yes
Restoring family link services:	Yes	UNHCR's services:	Yes
Legal counselling/information provision:	Yes	NGOs/Local Org services:	Yes
Tensions between communities in site:	Yes		
Referral mechanism in place for:			
GBV:	No		
UASC:	Yes		
Psychosocial support:	Yes		
Other referral mechanism:	No		

All sites are under the responsibility of the Greek authorities. The information as displayed in the site profile is collected on a weekly basis and based on information from different sources, i.e. site manager, Hellenic Police, UNHCR field teams. Please send any feedback to: Alexandra.Barkas.Konias@unhcr.org & Ioanna.Papadimitriou@unhcr.org

Στις παραπάνω εικόνες παρουσιάζονται διάφορα στατιστικά στοιχεία καθώς και η γεωγραφική θέση του στρατοπέδου. Στο σχιστό η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων προέρχεται από το Αφγανιστάν και όχι από τη Συρία, το οποίο σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι άνθρωποι έχουν τρεις επιλογές⁷: (i) να κάνουν αίτηση πολιτικού ασύλου, κάτι που όμως είναι πολύ δύσκολο αφού δεν υπάρχει κλιμάκιο της υπηρεσίας ασύλου στο Σχιστό, (ii) να κάνουν αίτηση για να τους δωθούν ταξιδιωτικά έγγραφα για οικογενειακή επανένωση, με την προϋπόθεση ότι κάποιος συγγενής βρίσκεται σε κάποια χώρα της Ευρώπης, (iii) να επιστρέψουν στο Αφγανιστάν, κάτι που όμως κανείς/μία δε φαίνεται να θέλει μιας και οι ίδιοι οι πρόσφυγες δηλώνουν ότι θέλουν να φύγουν και κινηθούν προς την κεντρική και βόρεια Ευρώπη, ενώ λένε ότι στη χώρα τους γίνεται πόλεμος⁸. Αυτό είναι αληθές παρότι το Αφγανιστάν επίσημα δε θεωρείται εμπόλεμη ζώνη και τα στρατεύματα του ΝΑΤΟ έχουν εδώ και κάποια χρόνια αποχωρήσει, ωστόσο οι πολεμικές συρράξεις δεν έχουν σταματήσει.

Εικ. 4: η θέση του στρατοπέδου στο Σχιστό [ιδία επεξεργασία]

Οι συνθήκες διαβίωσης συγκριτικά με άλλους αντίστοιχους χώρους στα νησιά του Αιγαίου (πχ Μυτιλήνη, Χίος) ή σε σχέση με τον άτυπο καταυλισμό της Ειδομένης είναι σίγουρα καλύτερες, όσο ανεκτή μπορεί να είναι η μόνιμη διαβίωση σε αντίσκηνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι ιδανικές. Τη διαχείριση του στρατοπέδου αρχικά είχε αναλάβει εξ' ολοκλήρου ο Ελληνικός Στρατός, ενώ πλέον υπάρχουν και κάποιοι εντεταλμένοι του Υπουργείου Άμυνας, το υπουργείο που έχει αναλάβει συνολικά τη διαχείριση των «χώρων φιλοξενίας». Στη συγκεκριμένη περίπτωση η στρατικοποίηση της διαχείρισης του προσφυγικού έχει πολύ σημαντικές συνέπειες καθώς αυτό σημαίνει ότι το στρατόπεδο στο Σχιστό λειτουργεί με στρατιωτικούς όρους όσον αφορά την αυ-

7 Από συζήτηση με μετανάστη από το Αφγανιστάν, ο οποίος κατοικεί στην Ελλάδα

8 Από επίσκεψη στο Σχιστό

στηρότητα, τους ελέγχους, την προσβασιμότητα. Η σχέση με τους τοπικούς φορείς εξαντλείται στην κατασκευή μίας παιδικής χαράς που κατασκεύασε ο Δήμος Περάματος και στη συγκομιδή των απορριμάτων που έχει αναλάβει ο Δήμος Κερατσινίου-Δραπετσώνας

3.1. Εξαίρεση, θύλακας ή ετερότητα;

Μία ενδιαφέρουσα και χρήσιμη συζήτηση είναι αυτή που έχει αναπτυχθεί (κυρίως στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία και λιγότερο στην ελληνική που μόνο πρόσφατα είχε ξεκινήσει μία συζήτηση για τα κέντρα κράτησης μεταναστών χωρίς χαρτιά) για το τι είδους χώροι είναι αυτοί που φιλοξενούν πρόσφυγες, λαμβάνοντας υπόψη ότι τέτοιοι χώροι αρχικά προορίζονταν για διαμονή λίγων μηνών και πλέον μετατρέπονται σε χώρους ημι-μόνιμης διανομής.

Μία απάντηση θα μπορούσε να είναι πως αποτελούν χώρους εξαίρεσης οι οποίοι μπορούν να εντοπιστούν στην *οριακή έννοια της έννομης τάξης*⁹ όπως άλλωστε θα μπορούσε κάποιος/α να ισχυριστεί ότι συμβαίνει με το σύνολο των νομοθετημάτων και των πολιτικών (και για το χώρο) των τελευταίων μνημονιακών χρόνων. Βέβαια, μια τέτοια προσέγγιση βασισμένη στο κατά πόσο τηρείται ένα νομικό/συνταγματικό σύστημα κανόνων είναι αρκετά προβληματική και ελλιπής.

Μία επόμενη απάντηση θα μπορούσε να είναι πώς αποτελούν αστικούς θύλακες, ως μονολειτουργικοί χώροι που δεν ορίζονται μόνο από τη χρήση τους αλλά ταυτόχρονα ορίζουν και την ταυτότητα των χρηστών αποδίδοντας σε αυτούς ελεγχόμενο δικαίωμα πρόσβασης, το οποίο οι χρήστες οφείλουν διαρκώς να επιβεβαιώνουν μετά τη διάβαση του ορίου του χώρου¹⁰. Αυτή η προσέγγιση φαίνεται να είναι πιο πλήρης, ειδικά στην περίπτωσή μας, Παρά τις κυβερνητικές δεσμεύσεις περί «ανοιχτών κέντρων φιλοξενίας», ο χώρος στο Σχιστό δεν είναι τέτοιος αφού όποιος/α θελήσει να εισέλθει στο χώρο (πχ για να δώσει είδη άμεσης ανάγκης στους πρόσφυγες που συλλέγουν διάφορες συλλογικότητες του αντιρατσιστικού κινήματος) χρειάζεται ειδική άδεια από το στρατό ενώ και οι πρόσφυγες ενώ μπορούν να εξέλθουν όποτε το επιθυμούν, στην επιστροφή τους υποβάλλονται σε αυστηρό έλεγχο, καθώς δεν υπάρχει κάποιου είδους έγγραφο που να πιστοποιεί ότι φιλοξενούνται στο συγκεκριμένο χώρο¹¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει διαρκής παρουσία και της αστυνομίας έξω από το στρατόπεδο. Παρότι, θίγεται ορθώς το ζήτημα του περιορισμού, του ελέγχου, της επιτέλεσης μιας επιτρεπτής συμπεριφοράς/ταυτότητας, η έννοια της μονολειτουργικότητας μπορεί να ανταποκρίνεται θεσμικά (είναι «χώροι φιλοξενίας» και μόνο) αλλά δεν μπορεί να μας βοηθήσει πολύ να καταλάβουμε τι είδους κοινωνικές σχέσεις αναπτύσσονται μεταξύ των ίδιων των προσφύγων αλλά και πώς βιώνονται οι σχέσεις εξουσίας με τους στρατιώτες μέσα στο στρατόπεδο.

Μία ακόμη απάντηση θα μπορούσε να είναι ότι αποτελούν χώρους ετερότητας ως περιφερειοποιημένοι χώροι αποκλεισμένοι από τους άλλους χώρους, που στο εσωτερικό τους αντιπαρατίθενται πολλοί -συμβολικοί και μη- χώροι διαφορετικοί μεταξύ τους, οι πρόσφυγες βρίσκονται σε ρήξη με τον πραγματικό τους χρόνο μέσω της παροδικής μονιμότητας τέτοιων χώρων, λειτουργούν ως συστήματα ανοίγματος-κλεισίματος και επιτελούν ένα ρόλο σε σχέση με άλλους χώρους

9 Agamben, G, 2007, *Κατάσταση Εξαίρεσης*, Αθήνα: εκδ. Πατάκης, σελ. 17

10 Σταυρίδης, Σ, «Ελεύθερος χρόνος και εμπειρία του δημόσιου μητροπολιτικού χώρου», (πηγή: ntua.arch.gr)

11 Από επίσκεψη στο χώρο

που συνυπάρχουν¹². Αυτή η προσέγγιση μοιάζει πιο ολοκληρωμένη, καθώς με έναν τρόπο αγγίζει και το ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων και επιπλέον θίγει το ζήτημα του αποκλεισμού και της περιφρονητικής του χώρου. Το στρατόπεδο στο Σχιστό βρίσκεται κυριολεκτικά στη «μέση του πουθενά» (εικ.2), πολύ μακριά από τον οικιστικό ιστό της Αθήνας, με προβληματική σύνδεση μέσω της δημόσιας συγκοινωνίας. Ακόμα και αν η πρόσβαση για αλληλέγγυους/ες ήταν ελεύθερη και ακόμα και αν οι πρόσφυγες είχαν την απόλυτη ελευθερία εισόδου και εξόδου, η γεωγραφική θέση του στρατοπέδου σε μεγάλο βαθμό θα ακύρωνε αυτή την ελευθερία.

Ένας τέτοιος χώρος είναι τόπος φτώχειας και απαξίωσης της ανθρώπινης ύπαρξης, αφού από μηχανισμός προστασίας για τα θύματα των πολέμων μετατρέπεται σε ένα μηχανισμό επιβίωσης στα όρια της αστικής ζωής. Ο συνδυασμός αυτής της χωρικής συνθήκης με μία πολιτική ρητορική που αγωνιά να απαντήσει σε κάθε είδους αντιμεταναστευτική/αντιπροσφυγική κραυγή θα μπορούσε κανείς/μία να ισχυριστεί ότι χρησιμοποιεί τέτοιους χώρους ως «φίλτρα αγνότητας της εθνικής ταυτότητας»¹³ απέναντι στον απειλητικό ξένο, που ο κυρίαρχος λόγος συστηματικά προσπαθεί να αναπαριστά ως αντικείμενο φόβου, είτε πρόκειται για μετάνστες/τριες είτε πρόκειται για πρόσφυγες¹⁴.

3.2. Πρόσφυγες παρίες;

Σύμφωνα με τη Διεθνή Αμνηστία¹⁵ ο παγκόσμιος προσφυγικός πληθυσμός υπολογίζεται πάνω από τα 20 εκατομμύρια, το οποίο σημαίνει ότι με έναν τρόπο δημιουργείται μια νέα κατηγορία του παγκόσμιου πληθυσμού¹⁶ με κοινό χαρακτηριστικό το βιαίο ή αναγκαστικό εκτοπισμό τους από τις χώρες τους, από τους οποίους μόνο το 14.3% βρίσκεται στην Ευρώπη, ενώ στην Αφρική και την Ασία βρίσκεται το 83.2%. Αυτός ο παγκόσμιος πληθυσμός αναγκάζεται να διαμένει σε μία σειρά διαφορετικών χώρων που ξεκινούν από την «πόλη» του Dadaab στην Κένυα που «φιλοξενεί» πάνω από 300.000 πρόσφυγες¹⁷ και φτάνουν σε χώρους όπως το στρατόπεδο στο Σχιστό. Ο Agier¹⁸ υποστηρίζει ότι με αυτόν τον τρόπο σχηματίζεται ένας παγκόσμιος χώρος -προφανώς ετερογενής- για την «ανθρωπιστική» διαχείριση των πιο ανεπιθύμητων πληθυσμών του πλανήτη δημιουργώντας έτσι μια νέα παγκόσμια γεωγραφία περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Αυτό, ίσως είναι και ένα τμήμα της εξήγησης της άρνησης της ΕΕ να φιλοξενήσει 55.000 πρόσφυγες που αντιστοιχούν περίπου στο 0.01% του συνολικού της πληθυσμού.

12 Ντούνης, Γ, «Οι έξι αρχές των ετεροτοπικών χώρων του Φουκώ», (<http://socialpolicy.gr/2014/12/οι-έξι-αρχές-των-ετεροτοπικών-χώρων>)

13 Martin, D, 2015, «From spaces of exception to camps: Palestinian refugee camps and informal settlements in Beirut», *Political Geography* 44, σελ. 8-15

14 Λαφαζάνη, Ο, 2015, «Συναντώντας τον «ξένο»: μετανάστευση-σύνορα-στικός χώρος», *Urban Conflicts*, Θεσσαλονίκη: εργαστήριο: συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη, σελ. 332-341

15 www.amnesty.gr

16 Agier, M, 2002, «Between war and city, towards an urban anthropology of refugee camps», *Ethnography*, London: Sage, σελ: 317-341

17 Μορελλας, Β, «Υπάρχει τεχνολογία για τη διαχείριση των ροών», (<https://rproject.gr/article/yparhei-tehnognosia-gia-ti-diaheirisi-ton-roon>)

18 Agier, M, 2002, «Between war and city, towards an urban anthropology of refugee camps», *Ethnography*, London: Sage, σελ: 317-341

Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα -αλλά και παγκοσμίως- αντιμετωπίζονται ως άνθρωποι δεύτερης κατηγορίας αφού de facto στερούνται τα πολιτικά και κοινωνικά τους δικαιώματα¹⁹ και γίνονται το νέο στρώμα φτώχειας και εξαθλίωσης που έρχεται να προστεθεί στο υπάρχον εξαθλιωμένο τμήμα της κοινωνίας στην Ελλάδα, εντείνοντας ακόμα περισσότερο τις κοινωνικές και τις χωρικές ανισότητες και μέσω της παροδικότητας της παρεχόμενης κρατικής προστασίας στο όνομα της οποίας επιχειρείται να νομιμοποιηθεί η κρατική βία και ο χωρικός εξοστρακισμός των προσφύγων έξω από τα αστικά κέντρα, μακριά από κάθε στοιχειώδη κοινωνική υποδομή. Άλλωστε, ο καλύτερος τρόπος για να μη γίνεται αντιληπτό ένα πρόβλημα είναι να μην μπορεί κάποιος/α να έρθει σε επαφή μαζί του και να μην μπορεί να το παρατηρήσει με γυμνό μάτι.

Αυτή η πολιτική διαχείρισης και η κυρίαρχη ρητορική φόβου και μίσους για τον ξένο μπορεί να «κινητοποιήσει» δύο τύπους κοινωνικών δυναμικών²⁰. Η πρώτη είναι μία δυναμική που βασίζεται στην έξαρση ενός συλλογικού -αλλά ανύπαρκτου- φόβου που κατασκευάζεται συστηματικά από τις αναπαραστάσεις του κυρίαρχου λόγου για τους πρόσφυγες και τους/ις μετανάστες/τριες. Αυτή η δυναμική πολύ εύκολα μπορεί να αποδεχτεί την κρατική καταστολή και την εφαρμογή σκληρών αντικοινωνικών πολιτικών στους σύγχρονους παρίες που μπορεί δυνητικά να μεταφραστεί και σε ρατσιστική κοινωνική πρακτική. Η δεύτερη αφορά την κινητοποίηση κοινωνικών δικτύων αλληλεγγύης (τυπικών και άτυπων).

Στην κλίμακα του εθνικού, μέχρι στιγμής, η αλληλεγγύη των απλών ανθρώπων έχει υπερφαλαγγίσει την πρώτη δυναμική, χωρίς να σημαίνει ότι δεν εμφανίστηκαν ρατσιστικές πρακτικές ενάντια στους πρόσφυγες. Στην περίπτωση μας, μέλη της Χρυσής Αυγής επιχειρήσαν να «επενδύσουν» στη δυνατότητα ανάπτυξης της πρώτης δυναμικής, η οποία όμως δε βρήκε κανένα αντίκτυπο στην τοπική κοινωνία. Αντίθετα, όσες δράσεις οργανώθηκαν για συλλογή ειδών ανάγκης για τους πρόσφυγες στο στρατόπεδο στο Σχιστό (και στις οποίες υπήρχε προσωπική συμμετοχή) η ανταπόκριση της τοπικής κοινωνίας ήταν πολύ θετική, τόσο σε επίπεδο λεκτικής στήριξης όσο και σε επίπεδο υλικής στήριξης, με την προσκομιδή των αναγκαίων ειδών.

Μέσα στο στρατόπεδο δραστηριοποιούνται τρεις ΜΚΟ: η Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες (UNHCR), η παγκόσμια ΜΚΟ «Save The Children» και ο Ερυθρός Σταυρός²¹. Παρά τις σκανδαλώδεις οικονομικές συμφωνίες που έχουν συναφθεί με διάφορες ΜΚΟ που διεκδίκησαν χρήματα από τον ΟΗΕ (χρηματοδότηση για την προστασία των προσφύγων) στην περίπτωση του Σχιστού δεν παρατηρείται κάτι αντίστοιχο, τουλάχιστον προς το παρόν και σίγουρα κάποιες ΜΚΟ όπως ο Ερυθρός Σταυρός, έχουν προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες καλύπτοντας, για παράδειγμα, την παντελή έλλειψη ιατρικής φροντίδας από το κράτος και χωρίς τη βοήθεια των οποίων πιθανότατα κάποιοι από τους πρόσφυγες μπορεί και να είχαν χάσει τη ζωή τους. Αυτό βέβαια θα έπρεπε να είναι φροντίδα του κράτους -που τυπικά είναι συνταγματική υποχρέωση- και έτσι η ΜΚΟ καλύπτουν ουσιαστικά τις αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού. Η παγίωση μιας

19 Σαββάκης, Μ, 2012, «Μετανάστες, Πρόσφυγες, Κοινωνικοί Παρίες: Πέρα από το Δίλλημα Κοινωνική Ένταξη ή Ενσωμάτωση», *Τρουμπέτα Σ., (Επιμ.), Το Προσφυγικό και Μεταναστευτικό Ζήτημα - Μελέτες και Διαβάσεις Συνόρων*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης, σσ. 73-93

20 Σαββάκης, Μ, 2012, «Μετανάστες, Πρόσφυγες, Κοινωνικοί Παρίες: Πέρα από το Δίλλημα Κοινωνική Ένταξη ή Ενσωμάτωση», *Τρουμπέτα Σ., (Επιμ.), Το Προσφυγικό και Μεταναστευτικό Ζήτημα - Μελέτες και Διαβάσεις Συνόρων*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης, σσ. 73-93

21 Από επίσκεψη στο χώρο

τέτοιας συνθήκης και η αποδοχή της από ένα τμήμα της κοινωνίας μπορεί δυνητικά να υπονομεύσει τις κοινωνικές πρακτικές διεκδίκησης, αφού η κατάρρευση δομών του κοινωνικού κράτους μπορεί να υποκτασθεί «επαγγελματικά» από διάφορες ΜΚΟ. Ένα δεύτερο πρόβλημα είναι η πιθανή υπονόμηση της κινητοποίησης των κοινωνικών δικτύων αλληλεγγύης. Για να μπορέσουν οι ΜΚΟ να διεκπεραιώσουν με επιτυχία το έργο τους χρειάζεται να προσλάβουν κάποιους/ες εργαζόμενους/ες και με δεδομένη την κοινωνική εξαθλίωση ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού μία τέτοια έμμισθη σχέση μπορεί, φυσιολογικά, να γίνει πολύ δελεαστική, πόσο μάλλον όταν μέσα από μια τέτοια εργασία κάποιος/α προσφέρει σε μια ευάλωτη και περιθωριοποιημένη κοινωνική ομάδα. Βέβαια, σε μία τέτοια εργασιακή συνθήκη κάθε εργαζόμενος/η δεν μπορεί παρά να συμμορφώνεται με τις πολιτικές πρακτικές των ΜΚΟ, ανεξαρτήτως συμφωνίας ή διαφωνίας με αυτές.

Η αυθόρμητη κοινωνική αλληλεγγύη από απλούς ανθρώπους, ομάδες, συλλογικότητες, σωματεία (όπως η τοπική ΕΛΜΕ), τοπικούς φορείς είναι αυτή που μέχρι τώρα έχει καταφέρει να εμποδίσει την ανάπτυξη ρατσιστικών και αντιπροσφυγικών πρακτικών και, σε αντίθεση με τις ΜΚΟ, είναι η μόνη πρακτική που μπορεί να διεκδικήσει τα στρατόπεδα να μείνουν πραγματικά ανοιχτά καθώς και να παίξει ένα ρόλο γέφυρας ή κατωφλιού μεταξύ των προσφύγων που βρίσκονται σε μία κατάσταση «ημι-εγκλεισμού» και της τοπικής κοινωνίας, σε μία προοπτική κοινωνικής ένταξης. Το δικαίωμα των προσφύγων στη δυνατότητα οικειοποίησης του αστικού χώρου μέσα από την ελεύθερη κίνηση, την εργασία, την κατοικία, την εκπαίδευση είναι εξαιρετικής σημασίας και αποτελούν διαχρονικά αιτήματα των προσφυγικών πληθυσμών²².

Επομένως, οι κοινωνικές πρακτικές (αλληλέγγυων και προσφύγων) αλλά και οι πρακτικές που μπορεί να υιοθετήσει ο αστικός σχεδιασμός έχουν να αναμετρηθούν με τα σκληρά όρια, κοινωνικά και χωρικά, που παράγουν χώροι όπως το στρατόπεδο στο Σχιστό και να επιδιώξουν να τα υποσκάψουν και να τα υπονομεύσουν. Ο αστικός χώρος είναι το κατεξοχήν πεδίο άσκησης τέτοιων πρακτικών και ταυτόχρονα είναι και το πεδίο επιβεβαίωσης και επιτέλεσης των ορίων²³. Σημαντικός είναι και ο ρόλος των ίδιων των προσφύγων και των κοινωνικών πρακτικών (καθημερινότητας, διεκδίκησης) που μπορεί να αναπτύξουν και συνήθως μένουν άορατες από τα κυρίαρχα ΜΜΕ, για αυτό και πολλές φορές υιοθετούνται πολύ δυναμικές μορφές όπως η κατάληψη της σιδηροδρομικής γραμμής στην ειδομένη, οι εξεγέρσεις των ανηλίκων στη Χίο, η προσπάθεια προσπέλασης των βόρειων συνόρων διασχίζοντας ένα παγωμένο ποτάμι κατά τη διάρκεια του χειμώνα, η απεργία πείνας στο Σχιστό με αίτημα να ανοίξουν τα σύνορα και να βελτιωθεί η ποιότητα του φαγητού. Με αυτόν τρόπο οι πρόσφυγες καταστούν εαυτούς de facto ορατούς στην κοινωνία, διεκδικούν το δικαίωμά τους στην οικειοποίηση του αστικού χώρου και αποδεικνύουν πώς είναι δρώντα υποκείμενα.

22 Sanyal, R, 2014, «Urbanizing Refugee: Interrogating Spaces of Displacement», *International Journal of Urban and Regional Research*, Oxford, Volume 38.2, σελ. 558–72

23 Λαφαζάνη, Ο, 2015, «Συναντώντας τον «ξένο»: μετανάστευση-σύνορα-στικός χώρος», *Urban Conflicts*, Θεσσαλονίκη: εργαστήριο: συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη, σελ. 332-341

:: Στα όρια του περιθωρίου / Χρήστος Σταυρακάκης ::

4. Για μια άλλη προσέγγιση

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας δεν υιοθετείται ο στόχος εκπόνησης μιας συνολικά εναλλακτικής πολιτικής για τον αστικό σχεδιασμό στο ζήτημα της προσφυγικής κρίσης, κάτι τέτοιο άλλωστε θα χρειαζόταν μία συστηματική μελέτη των διαφορετικών χώρων, όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή. Επιπλέον, το ότι ένα φαινόμενο σε εξέλιξη με απροσδιόριστη χρονική διάρκεια προσθέτει και άλλες δυσκολίες. Παρολαυτά, μέσα από την παραπάνω έρευνα προκύπτουν ερωτήματα ή/και γενικές κατευθύνσεις για μία διαφορετική προσέγγιση που θα μπορούσαν στη συνέχεια να αποτελέσουν τμήματα μιας νέας υπόθεσης εργασίας και αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.

Το καταρχήν ερώτημα το οποίο προκύπτει είναι αν μπορεί να υπάρξει διαφορετική προσέγγιση που δε θα αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες ως κοινωνικούς παρίες «τοποθετώντας» τους στα όρια του περιθωρίου του αστικού χώρου και αυτό αποτελεί μία πρόκληση για τον αστικό σχεδιασμό. Εάν ο σχεδιασμός αναγνωρίσει το ρόλο του αποκλειστικά γύρω από τις δυνατότητες βελτίωσης των υπάρχόντων συνθηκών εγκατάστασης των προσφύγων σημαίνει ότι αποδέχεται έναν τεχνοκρατικό ρόλο, αυτόν της διεκπεραιωτικής σχεδίασης πάνω σε ειλημμένες αποφάσεις οι οποίες δεν κρίνεται σκόπιμο να ερωτηθούν ή να αμφισβητηθούν. Το ζήτημα της ορατότητας, της κοινωνικής ένταξης, της εργασίας και της αξιοπρεπούς κατοικίας για τον προσφυγικό πληθυσμό είναι ζωτικής σημασίας και σίγουρα χώροι όπως το στρατόπεδο στο Σχιστό δεν μπορούν να ανταποκριθούν επαρκώς. Γιατί δεν μπορούν οι πρόσφυγες να κατοικήσουν στα δεκάδες άδεια κτίρια και διαμερίσματα που υπάρχουν διασκορπισμένα στον αστικό ιστό της μητροπολιτικής Αθήνας, αξιοποιώντας τις χρηματοδοτήσεις του ΟΗΕ -έστω δεχόμενοι/ες τους δημοσιονομικούς περιορισμούς των μνημονίων- αντί να χρησιμοποιούνται για σύναψη οικονομικών συμφωνιών με ΜΚΟ, οι οποίες σαν επιχειρήσεις έχουν αντικειμενικά σκοπό το κέρδος; Κάτι τέτοιο θα βοηθούσε πολύ περισσότερο στην κοινωνική ένταξη των προσφύγων, στην αλληλοδιαπλοκή (κοινωνική και πολιτισμική) τους με τους ντόπιους αντίθετα με μία στρατηγική περιθωριοποίησης, κοινωνικής και χωρικής.

Ένα επόμενο σημαντικό ερώτημα είναι ποια θα είναι η εξέλιξη αυτών των χώρων, κάτι που εξαρτάται πολύ στενά από το πόσο μόνιμη είναι η προσωρινότητα αυτών. Οι πρόσφυγες αποτελούν ένα «στρώμα» φτώχειας που έρχεται να προστεθεί στην υπάρχουσα εντείνοντας τις ανισότητες²⁴ ενώ η ίδια η αστική φτώχεια (για πρόσφυγες και ντόπιους) υπάγεται σε μία κατάσταση εξαίρεσης στα όρια της αστικής ζωής²⁵. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να βρουν καταφύγιο σε τέτοιους χώρους και ντόπιοι που μπορεί να έχασαν την κατοικία τους, μία προοπτική που μπορεί να είναι καταστροφική αφού θα ενισχύσει ακόμα περισσότερο τις υπάρχουσες κοινωνικές και χωρικές περιθωριοποιήσεις. Επίσης, διάφοροι προσφυγικοί καταυλισμοί στην Ασία και την Αφρική έχουν στην πράξη μετατραπεί σε παραγκουπόλεις²⁶ κάτι που στην πε-

24 Barnum, A, «Marginalized Urban Spaces and Heterotopias: An Exploration of Refugee Camps», (<http://rumiform.org/marginalized-urban-spaces-and-heterotopias-an-exploration-of-refugee-camps/>)

25 Sanyal, R, 2014, «Urbanizing Refuge: Interrogating Spaces of Displacement», *International Journal of Urban and Regional Research*, Oxford, Volume 38.2, σελ. 558–72

26 Sanyal, R, 2014, «Urbanizing Refuge: Interrogating Spaces of Displacement», *International Journal of Urban and Regional Research*, Oxford, Volume 38.2, σελ. 558–72

ρίπτωσή μας φαίνεται να είναι πολύ δύσκολο, βασικά λόγω μεγέθους, αλλά θα μπορούσε να συμβεί, έστω σε μικρότερη κλίμακα, στον Ελαιώνα ή στο Ελληνικό. Αυτή η διαδικασία εν εξελίξει, σχηματίζει μία αναδυόμενη κοινωνική γεωγραφία της περιθωριοποίησης και των αποκλεισμών, εάν αυτοί οι χώροι παραμείνουν ως έχουν και λαμβάνοντας υπόψη ότι η μείωση των προσφυγικών ροών βάση των προβλέψεων της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες είναι προσωρινή (προβλέπεται αύξηση τους επόμενους καλοκαιρινούς μήνες) το οποίο σημαίνει ότι θα δημιουργηθούν και άλλοι τέτοιοι χώροι.

Όλοι αυτοί οι χώροι σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν ένα «κλειστό σύστημα»²⁷ αλλά μια ζωντανή διαδικασία γίνεσθαι στην οποία οι κοινωνικές πρακτικές ντόπιων και προσφύγων σε συνδυασμό ή σύγκρουση με τις κρατικές πολιτικές διαρκώς αναμετρώνται με τα φυσικά και συμβολικά όρια των στρατοπέδων, με τις πρώτες να στοχεύουν στην αμφισβήτηση και ακύρωσή τους. Η πρόκληση λοιπόν για τον αστικό σχεδιασμό έγκειται και στο με ποιον τρόπο (και εάν) μπορεί να ενσωματώσει -και όχι να αφομοιώσει- αυτές τις πρακτικές ως αναπόσπαστο κομμάτι μιας διαφορετικής προσεγγίσης για τη φιλοξενία των προσφύγων και την κοινωνική τους ένταξη.

27 Massey, D, 2001, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, Αθήνα: εκδ. Παπασωτηρίου, σελ. 18-53

5. Βιβλιογραφία – Πηγές

- Agamben, G, 2007, *Κατάσταση Εξαιρέσεως*, Αθήνα: εκδ. Πατάκης
- Agier, M, 2002, «Between war and city, towards an urban anthropology of refugee camps», *Ethnography*, London: Sage
- Barnum, A, «Marginalized Urban Spaces and Heterotopias: An Exploration of Refugee Camps», (<http://rumiforum.org/marginalized-urban-spaces-and-heterotopias-an-exploration-of-refugee-camps/>)
- Martin, D, 2015, «From spaces of exception to campscares: Palestinian refugee camps and informal settlements in Beirut», *Political Geography* 44
- Massey D. 1994, «A global sense of place», *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Massey, D, 2001, *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, Αθήνα: εκδ. Παπασωτηρίου
- Sanyal, R, 2014, «Urbanizing Refuge: Interrogating Spaces of Displacement», *International Journal of Urban and Regional Research*, Oxford, Volume 38.2
- Κούρκουλας, Θ, «Η ρατσιστική απανθρωπιά της συμφωνίας ΕΕ-Τουρκίας», (<https://rproject.gr/article/i-ratsistiki-apanthropia-tis-syufonias-ee-toyrkias>)
- Λαφαζάνη, Ο, 2015, «Συναντώντας τον «ξένο»: μετανάστευση-σύνορα-στικός χώρος», *Urban Conflicts*, Θεσσαλονίκη: εργαστήριο: συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη
- Λένιν, Ι, 1988, *Ιμπεριαλισμός: Το Ανώτατο Στάδιο Του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μορελλας, Β, «Υπάρχει τεχνογνωσία για τη διαχείριση των ροών», (<https://rproject.gr/article/yparhei-tehnognosia-gia-ti-diaheirisi-ton-roon>)
- Ντούνης, Γ, «Οι έξι αρχές των ετεροτοπικών χώρων του Φουκώ», (<http://socialpolicy.gr/2014/12/οι-έξι-αρχές-των-ετεροτοπικών-χώρων>)
- Σαββάκης, Μ, 2012, «Μετανάστες, Πρόσφυγες, Κοινωνικοί Παρίες: Πέρα από το Δίλλημα Κοινωνική Ένταξη ή Ενσωμάτωση», *Τρουμπέτα Σ., (Επιμ.), Το Προσφυγικό και Μεταναστευτικό Ζήτημα - Μελέτες και Διαβάσεις Συνόρων*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης
- Σταυρίδης, Σ, «Ελεύθερος χρόνος και εμπειρία του δημόσιου μητροπολιτικού χώρου», (πηγή: ntua.arch.gr)
- www.unhcr.gr
- www.amnesty.gr